

Kelemen János

A nyelv racionalista felfogásának Vico-féle kritikája

Az „ész” és a „kritika” kifejezések hallatán, együtt vagy külön, szinte automatikusan Kantra gondolunk. Kétségtelen, hogy Kantot megelőzően e terminusok nem rendelkeztek azzal a jelentéssel, mellyel Kant ruházta fel őket. Így is fenntartható azonban, hogy e szavak kanti használatához hosszú út vezetett, és e történetben – más prekantiánus gondolkodók mellett – Giambattista Vico valódi főszereplő volt. Ezúttal mellőzöm a sok évszázados vitát azon kérdés körül, hogy Vico vajon a kritikai, illetve a transzcendentális filozófia, vagy – általánosságban – a német idealizmus előfutára volt-e. Egyszerűen csak azt tételezem, hogy a kanti fordulat csírái Vico számos gondolatmenetében feltárhatók. Antikarteziánus polémiájában Vico kétségtelenül az ész valódi kritikáját gyakorolta, mely bizonyos tekintetben felfogható úgy, mint az ész/értelem lehetőségei és korlátai meghatározására irányuló kísérlet. E vicói kutatás része a nyelv racionalista felfogásának kritikája, amely – különböző változatok szerint – a nyelv kritikájának formáját veszi fel.

A nyelv racionalista felfogására irányuló Vico-féle kritika motivációinak jobb megértése végett induljunk ki a Port-Royal logikai és grammatikai elméleteinek strukturális rekonstrukciójából: ezen elméletek, köztudottan, igen elterjedtek voltak Vico korában, és – mint *Autobiografia*-jában utal is erre – ő maga is jól ismerte ezeket. Arnauld és kollégáinak két híres könyvéből (ARNAULD–LANCELOT 1660/1967, ARNAULD–NICOLE 1662/1964)¹ az alábbi elméleti előfeltevések hámozhatók ki:

- (1) az egyes nyelvek kizárólag hangalakjuk és – grammatikailag – néhány felszíni aspektusuk szerint különböznek egymástól, így egy általános grammatika univerzális alapelveire vezethetők vissza (*univerzalitás-tétel*);
- (2) e grammatika racionális, azon kettős értelemben, hogy egyrészt a nyelv közvetlenül a gondolkodást tükrözi, másrészt hogy a grammatika a logikán alapul, sőt, egyes területei egybevágznak a logikáéval (*racionalitás-tétel*);
- (3) a szavak önkényes jelek (*konvencionális-tétel*).

E tételekhez további kettőt lehetne még hozzátenni: azokat, amelyeket Chomsky a Port-Royal szerzőinek tulajdonított, nevezetesen a *kreativitás-tételt* (CHOMSKY 1967, 3–31) és a „mély-struktúrára” vonatkozó tételt (i. m. 31–52). Vizsgálódásunk szempontjából azonban elég az első hármat figyelembe venni. Ezek azt implicálják, hogy létezik az ideáknak egy egyetemes rendje, mely független a társadalmi és történelmi körülményektől: olyan rendről van szó tehát, melyet a nyelv többé-kevésbé hűen tükröz. E megfogalmazás máris világosan láttatja a Vico által a nyelv kutatására is kiterjesztett

¹ A Port-Royal grammatikai és logikai elméletéhez lásd *A Port-Royal*, in KELEMEN 1977, 105–153. Jelen tanulmányban olyan témát vizsgálók újra, melyet előzőleg az alábbi munkáimban fejtettem ki: KELEMEN 2007, KELEMEN 2004.

„historicista” szemlélet és a Port-Royal karteziánus koncepciója közti mély különbséget. Vico tudatában volt e különbségnek – vagy inkább ellentétnek –, még ha fenntartásait mindenekelőtt pedagógiai, illetve retorikai terminusokban fogalmazta is meg. Számára „Arnauld logikájának” [„logica di Arnauld”] leginkább negatív aspektusa az volt, hogy károsan hatott az „ékesszólásra” (Vico 1708/1971, 798).

Az említett ellentét egy további, még súlyosabb ellentmondást is magában foglal: ez utóbbi a logika státuszára és értékére, pontosabban a dialektika és a topika viszonyára vonatkozó régi vitából ered. A reflektív természetű formális logikaként értelmezett dialektika, vagy az igazság szabad kereséseként értelmezett topika élvez elsőbbséget? Az *ars iudicandi*, vagy az *ars inveniendi* az elsődleges? Könnyen belátható, hogy e szavak mögött lényegében az a vita rejlik, melyet napjainkban az „igazolás kontextusa”, illetve a „felfedezés kontextusa” elsődlegességének vonatkozásában folytatnak.

Vico, mint a humanista tradíció követője, csakis a topika mellett kötelezhette el magát: „a gondviselés jól irányította az emberi dolgokat, amikor az emberi elmében először a topikát segítette elő és aztán a kritikát” (Vico 1744/1979, 315). A probléma persze így is jóval összetettebb. A tény, hogy Vico nem osztotta a port-royalista koncepciót, egyáltalán nem jelenti azt, hogy egészében elutasította volna az univerzalizás-, a racionalitás- és a konvencionalitás-tételt, még ha fenn is tartandó, hogy e tételeket ő másképp értelmezte, illetve teljesen átalakította. Az egyetemes grammatika eszméjét, mely a Port-Royal grammatikusai számára a legfontosabb, Vico az „univerzális szellemi nyelv” eszméjével helyettesítette. Azt vallva, hogy a logika és a racionalitás a nyelv történeti fejlődésének késői és igen korlátozott hatókörű mozzanatai, jelentősen leértékelte a racionalitás-tézist. Végül pedig a konvencionalitás-tézist a nyelv természetes jellegéről alkotott tétellel kombinálta.

Visszatérve az univerzalizás kérdésére, tartsuk szem előtt, hogy Vico hitt a „minden nemzetnél közös szellemi nyelv”-ben (i. m. 190), előfeltételezve, hogy bizonyos nyelvi alapelvek, melyek egyetemesen érvényesek, etimológiai szinten is azonosíthatók. Ebből fakad az „univerzális etimológia” (Vico 1728/1983, 55) eszméje, valamint az az elképzelés, mely szerint lehetséges egy „szellemi szótár, mely közös volna minden [...] nyelv számára” (Vico 1744/1979, 191). Végeredményben tehát Vico elmélete is az univerzális nyelvről alkotott hipotézis egyik lehetséges változata, mely verzió kétségtelenül eredeti, és kiváltképp két ponton különbözik a Port-Royal koncepciójától. Egyrészt a „grammaire générale et raisonnée” formális fogalom, mivel nyelvészeti elmélet: ez mindenképpen Arnauld és társai előnyére szolgál. Másrészt ők az univerzális grammatikát olyan valós struktúraként fogják fel, mely faktuálisan az egyes nyelvek felszíni jelenségei alatt rejlik. Vico nem fogadja el sem a grammatikai-formális, sem pedig azon koncepciót, mely a nyelvek univerzális alapstruktúrájának valós létezését tételezi. A nyelv egyetemes vonásaira vonatkozó vicói reflexiók bizonyos tekintetben Danténak a „volgare illustre”-vel kapcsolatos eszme-futtatásaival rokoníthatók. A „kitűnő népnyelv”-vel analóg módon, mely Dante fogalmazásában „szagát mindenütt ott hagyja, de sehol sem mutatkozik”, a vicói „közös szellemi nyelv” is mindenekelőtt ideális (nem pedig reális) értelemben létezik.

Nézzük részleteiben Vico egyetemes nyelv-fogalmát: „Feltétlenül lennie kell az emberi dolgok természetében egy minden nemzeteknél közös szellemi nyelvnek, mely egyértelműen jelzi az ember társas életében megvalósítható dolgok lényegét, és ezt annyiféle különböző módosulásban magyarázza, ahányféle különböző arculatot a dolgok mutathatnak. Ennek az általános nyelvnek keresése ennek a Tudománynak a feladata. Ha

a nyelvtudósok ráadnák magukat, e nyelv világánál szerkeszthetnének olyan szellemi szótárt, mely közös volna minden tagolt, holt és élő nyelv számára.” (l. m. 190–191.)

Az idézett hely alapján az alábbiak láthatók: Vico szerint az univerzális nyelvre vonatkozó igazság *a priori* („feltétlenül lennie kell”); az univerzális nyelv szorosan kötődik az emberi természethez; az univerzális nyelv a dolgok lényegét fejezi ki; az univerzális nyelv lehetővé teszi valamennyi történetileg létezett nyelv „szellemi szótárának” megszerkesztését; a „szellemi szótár” létezésének lehetősége a tagolt nyelvekre korlátozódik. E kijelentések, azon túl, hogy többé-kevésbé platóni–kratüloszi elméletet foglalnak magukban, lehetővé teszik a nyelvi kérdés transzcendentális megközelítésének tetten érését. Ez különösen világos az egyetemes grammatikával való fenti összevetésben. A Port-Royal szerzői által megfogalmazott szabályok rejtett struktúrákat alkotnak, így nyilvánvalóan „empirikusak”. Mivel a közvetlen nyelvi tapasztalat számára nem hozzáférhetők, csakis az értelem által felfedhetők és rekonstruálhatók; s épp ennyire áll, hogy e „mély-struktúrák” a nyelvek faktuális valóságának részei. A Vico-féle univerzális szellemi nyelvnek teljesen más, *transzcendentális* jellegű státusza van, annak ellenére, hogy a kanti terminus használata ez esetben anakronisztikusnak tűnhet. Vico nyelvelméletének „transzcendentális” értelmezése a történelem-konceptiójának alapfogalmaival való összevetésben nyerhet megerősítést. A „minden nemzeteknél közös szellemi nyelv” az „örök eszmei történelem”-mel analóg, mely utóbbin az egyes nemzetek és a világ (esetleg világok, mivel Vico szintén tételezte – még ha nem is realitásként – a végtelen sok lehetséges világot) faktuális és lehetséges fejlődésének/változásának általános sémája értendő. Vico tehát egy transzcendentális fogalmat, a *lehetőség feltételét* próbálja megragadni.

Az itt felvázolt analógia fényében tulajdoníthatjuk tehát Vicónak az *univerzális nyelv eszmeiségének és történetiségének tételét*. Ez genuin értelemben antikarteziánus tétel, mely egyrészt azt fejezi ki, hogy az egyetemes nyelv minden lehetséges nyelv sémája, másrészt azt, hogy az egyetemes nyelv a lehetséges nyelvek kialakulásának és kronológiai-történeti rendjének sémája. Az egyetemes nyelv és az örök eszmei történelem közti analógia empirikus értelemben is kiterjeszhető, tudniillik azáltal, hogy Vico a filológiát a „nyelvek történetére” és a „dolgok történetére” osztotta fel, szoros párhuzamot létesített e két történet között is. Ennek alapján fogalmazható meg a *nyelv és történelem kettős párhuzamának tétele*, mely szerint a történelem és a nyelv mind empirikus szinten (az egyes népek valós életében), mind eszmei szinten (alapstruktúráik transzcendentális jellegét tekintve) szoros kapcsolatban vannak egymással.

Vico mítoszelmélete általánosságban antikarteziánizmusának, specifikusan pedig anti-port-royalizmusának egyik legélesebb megnyilvánulása. Elég itt arra utalni, hogy nyelvi jelleget tulajdonított a mítoszoknak, miáltal történeti forrásként fogta fel ezeket. Kiemelendő, hogy a mítoszok történeti forrásként való érvényesülésének elfogadása nem valamiféle naiv hit jele – ahogy egy karteziánus mondaná –, hanem a nyelvi megközelítés logikus következménye. Amennyiben a port-royalisták (a szintaxis terén) a mély-struktúra tételét fedezték fel – vagy előlegezték meg –, Vico érdeme az, hogy (a szemantika terén) felfedezett olyan mechanizmusokat, melyek szisztematikusan nem-intencionális jelentéseket eredményeznek, olyan jelentéseket, melyek a közvetlen és felületes értelem mögött rejlenek, és amelyek egy számunkra ismeretlen valóságnak felelnek meg. E mechanizmusok tehát a nyelvi hordozóként működő mítoszok. A fentiekkel összefüggésben fontos kiemelni, hogy Vico tézise szerint „az ősi mítoszoknak társadalmi igazságokat kellett tartalmazniuk, s ezért az ősi népek történelmét kellett

alkotniuk” (i. m. 198), ami annyit tesz, hogy a mítoszoknak – a történelmin túl – kifejezetten *társadalmi* jelentése van. E felfogásban jogosan látta Croce egy „társadalmi hermeneutika” alapvonalait (CROCE 1911, 150).

A „nyelvekként” értelmezett mítoszokon túl is, a Vico által azonosított további nyelvtípusokat *lehet* társadalmi tartalmakat kifejezőkként felfogni. A nápolyi filozófus egyebek mellett hangsúlyozza, hogy mivel „a heroikus, vagyis költői nyelvet a héroszok találták ki, éppúgy a közönséges nyelvek a közönséges ember, vagyis a heroikus népek plebejusainak művei” (Vico 1744/1979, 291). Ez azt jelenti, hogy a nyelv, nagyon is távol attól, hogy az ideák racionális rendjének hű tükröződése volna, sok-dimenziós valóság, melynek formáit és megnyilvánulásait egyes társadalmi csoportok vagy osztályok produkálják. Ez tehát egy további mozzanat, melyben a vicói és a karteziánus nyelvelmélet különbsége megragadható. E téren Vícónak igen kevés elődje volt, s közülük mindenkéltől Dantét kell megemlíteni, aki a poszt-bábeli nyelvek keletkezését a munkamegosztásra és a munkások társadalmi helyzetére vezette vissza (vö. DANTE 1962, 356–357, I, vii). Az absztrakt racionalizmussal szemben gyakorolt kritikája által Vico meghaladta a nyelvről mint a gondolatok egyszerű kifejezéséről szóló felfogást, és egy sokkal gazdagabb elméletet alapított, amely a nyelvi jelenségeket politikai jelenséggé is képes kezelni. Vico így a nyelv társadalmi természetét valló azon teoretikusok első képviselője, akik – általános értelemben – megértették a nyelv és a politika közti kapcsolatot, és – konkrét értelemben – politikai terminusokban voltak képesek megmagyarázni az egyes nyelvek és a különböző szemiotikai rendszerek nyelveinek tulajdonságait, mindenekelőtt annak felismerésével, hogy a nyelv a hatalomért folytatott küzdelem eszköze.

A „verum-factum” tétel kétségtelenül fontos előfeltétele volt a nyelv társadalmiságának és történetiségének alapelveire való következtetésnek. Ennek alapján további párhuzamosság válik nyilvánvalóvá a nyelv és az emberi valóság további területei között: a nyelvet, akárcsak az általa megfogalmazott igazságokat, maguk az emberek alkotják, éppúgy, ahogy ők maguk alkották világuk teljességét, ideértve a jogi-politikai intézményeket, valamint az osztályok, nemzetek és egyének közti hatalmi viszonyokat. E felfedezések önmagukban tehát a nyelv karteziánus koncepciója elleni kritikát képviselik. Amennyiben a nyelvet az emberek alkotják, a nyelv szükségszerűen alá van vetve mind a történeti változásoknak, mind a hatalommal bíró társadalmi csoportok nyelv-bitórlásának, ezen utóbbiak ugyanis képesek birtokukba venni a nyelvet a célból, hogy olyan eszközzé alakítsák, amely elfedi a valóságot, s ezáltal lehetővé válik a gyengék elnyomása.

Vico szerint a nyelv történeti változásai a természet–konvenció tengely mentén valósulnak meg. A társadalmiság kibontakozása a nyelvnek a természetes-heroikus állapotából a második, konvencionális-emberi pólus irányába való elmozdulása által realizálódik. E fejlődés teszi lehetővé a plebejusok számára, hogy megismerjék önmagukat (egyben megértsék saját társadalmi helyzetüket) és megdöntsék az erősek nyelvi uralmát, akik *kihasználták*, s így kizárólagos haszonélvezői voltak a heroikus nyelvnek, vagyis a természet által meghatározott kifejezési eszközöknek. A nemesek – teszi hozzá Vico – abban érdekeltek, hogy a törvényeket „titkos”, illetve „szent” nyelven őrizzék meg, míg a nép érdeke a törvényeknek a saját (népi) nyelven való megfogalmazása, mivel csak ezáltal vethet véget a nemesek előjogainak és ellenőrizheti a törvényeket. A népek „emberi”, „vulgáris”/„népi” nyelve, melyet a plebejusok alkottak, mindenki számára publikus és konvencionális, ez pedig a szabadság előfeltétele és egyben következménye: „A harmadik volt az emberi nyelv oly szavak által, amelyekre nézve meg-

egyeztek a népek, akik abszolút urai a nyelvnek. Sajátja ez a népköztársaságoknak és a monarchikus államoknak, mert a népek felfogják a törvények értelmét, s a nemesek éppúgy alá vannak rendelve a törvényeknek, mint a plebsz. Ezért minden nemzetnél, ha egyszer a nép nyelvén hozzák a törvényeket, ezeknek a [kizárólagos] ismerete kicsúszik a nemesek kezéből, holott előbb minden nemzetnél a nemesek a törvényeknek valamilyen titkos nyelvét őrizték, mintha szent dologról volna szó, s mindenütt ezek a nemesek papok voltak” (VICO 1744/1979, 134–135). Vico elméletét tovább gondolva azt mondhatnánk, hogy a hatalom azoké, akik birtokolják a nyelvet.

A fentiekhez még egy megjegyzést fűznék. A nyelv természetes jellege, melyet Vico – Platón követőjeként – a primitív korokra vonatkozóan elfogadott, nem összeegyeztethető a nyelvek sokféleségével, azzal analóg módon, ahogyan egyébként e ponton a karteziánus univerzalizmus is nehézségekkel találja magát szemben. Vico tudatában volt annak, milyen nehéz fenntartani a nyelvi platonizmust, és éppen a történeti változásra való hivatkozással próbált e nehézségen túllépni. Más megközelítésben pedig a nyelvi sokféleség, mely a történeti fejlődés (Vico szavaival) *emberi korszakában* valósult meg, éppen saját antikarteziánus és anti-porto-royalista alapelveinek empirikus bizonyítéka volt.

Fordította Nagy József

IRODALOM

- ALIGHIERI, Dante 1962. A nép nyelvén való ékesszólásról. Ford.: Mezey László. In Kardos Tibor (szerk.): *Dante Összes Művei*. Budapest: Magyar Helikon, 347–401.
- ARNAULD, Antoine – LANCELOT, Claude 1660/1967. *Grammaire générale et raisonnée*. Menston: The Scholar Press.
- ARNAULD, Antoine – NICOLE, Pierre 1662/1964. *La logique ou l'art de penser*. Lille: imprimé en photocopie par la Société des Publications de la Faculté de Lettres de Lille.
- CHOMSKY, Noam 1967. *Cartesian Linguistics*. New York – London: Harper and Row.
- CROCE, Benedetto 1911. *La filosofia di Giambattista Vico*. Bari: Laterza.
- JACOBELLI, Angela Maria 1992. La teoria vichiana del linguaggio. *Il cannocchiale* 4, 3–25.
- KELEMEN, János 1977. *A nyelvfilozófia kérdései Descartes-tól Rousseau-ig*. Budapest: Kossuth – Akadémiai.
- KELEMEN János 2004. Vico nyelvfilozófiája. In Neumer Katalin (szerk.): *Nyelvfilozófia Locke-tól Kierkegaard-ig*. Budapest: Gondolat, 76–92.
- KELEMEN, János 2007. Storia e lingua. Vico nella storia del pensiero linguistico. In A. Battistini – P. Guaragnella (a c. di): *Giambattista Vico e l'enciclopedia dei saperi*. Lecce: Pensa Multimedia, 141–154.
- KELEMEN, János – PÁL, József (a c. di) 1995. *Vico e Gentile*. Soveria Mannelli: Rubbettino.
- VICO, Giambattista 1708/1971. *De nostri temporis studiorum ratione*. In VICO 1971, 787–857.
- VICO, Giambattista 1710/1971. *De antiquissima italorum sapientia*. In VICO 1971, 55–132.
- VICO, Giambattista 1728/1983. *Vita di Giambattista Vico scritta da se medesimo*. In Vico. *Autobiografia, Poesie, Scienza Nuova*. Milano: Garzanti, 13–95.
- VICO, Giambattista 1744/1979. *Az új tudomány*. Ford.: Dienes Gedeon – Szemere Samu. Budapest: Akadémiai.
- VICO, Giambattista 1971. *Opere filosofiche*. Firenze: Sansoni.